

УДК 373.2

О. Т. ПИСАРЧУК

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ОСВІТНЬО-РОЗВИВАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА ДОШКІЛЬНИХ ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ

У статті досліджено чинники, умови та особливості організації освітньо-розвивального середовища дошкільних освітніх закладів; визначено компоненти освітньо-розвивального середовища дошкільних освітніх закладів, виокремлено умови забезпечення його результативності; обґрунтовано можливості цілеспрямованого формування освітньо-розвивального середовища сучасних дошкільних навчальних закладів.

Ключові слова: середовище, освітньо-розвивальне середовище, дошкільний навчальний заклад, дошкільники.

О. Т. ПИСАРЧУК

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНО-РАЗВИВАЮЩЕЙ СРЕДЫ ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

В статье исследованы особенности и условия организации образовательно-развивающей среды дошкольных образовательных учреждений; выделены компоненты образовательно-развивающей среды дошкольных образовательных учреждений, показано условия обеспечения ее результативности; обоснованы возможности целенаправленного формирования образовательно-развивающей среды современных дошкольных образовательных учреждений.

Ключевые слова: среда, образовательно-развивающая среда, дошкольное образовательное учреждение, дошкольники.

O. T. PYSARCHUK

THE FEATURES OF EDUCATIONAL AND DEVELOPMENTAL ENVIRONMENT OF PRESCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTIONS

This article explores the features and conditions of educational and developmental environment of preschool educational institutions, selected components of the educational and developmental environment of preschool education, provided that shows its effectiveness, and proved the possibility of purposeful formation of educational and developmental environment of modern pre-school educational institutions.

Keywords: environment, educational and developmental environment, preschool educational institution, pre-schoolers.

Останнє десятиріччя для дошкільної освіти є періодом інтенсивного пошуку нових концептуальних ідей та шляхів розвитку. Проблема модернізації змісту дошкільної освіти, що виникла у зв'язку з необхідністю оновлення принципів її цілей та завдань, оптимізації життя сучасної дитини відповідно до демократичних засад українського суспільства, є актуальною та першочерговою для науковців і практиків.

Сучасна освіта ґрунтується на розвитку і саморозвитку «Я» кожної людини. Досі сутність роботи з дошкільниками полягала у трансляції їм знань, вмінь та навичок, що знадобляться у майбутньому. Поступово почали відходити у минуле догми традиційного навчання та виховання дошкільнят, які на практиці здебільшого зорієнтовані на засвоєння навичок письма, читання, математики. Традиційна педагогічна наука ігнорувала роль у розвитку дошкільника його власних сутнісних сил, суб'єктної активності, не визнавала проблеми саморозвитку. Дошкільники перебували у штучно створених умовах, які не відповідали потребам їх природного розвитку. Тому виникла необхідність, насамперед, у нових підходах до визначення цілей і завдань розвитку і виховання дитини.

Мета національної дошкільної освіти – створити сприятливі умови для особистісного ставлення і творчої самореалізації кожної дитини. Як стверджується у Базовому компоненті дошкільної освіти в Україні, «пріоритетами державної політики в розвитку дошкільної освіти є її особистісна орієнтація, формування гуманістичних цінностей, забезпечення фізичного, психологічного та морального здоров'я дитини» [2, с.7]. Система дошкільної освіти має забезпечувати надання пріоритету сьогоденним розвивальним, виховним і навчальним завданням перед перспективними, відмову від погляду на дошкільний заклад як на школу для маленьких, переорієнтацію на соціальний розвиток дитини, плекання її індивідуального обличчя. Завдання дошкільної освіти – створити належні умови для реалізації дитиною свого природного потенціалу (фізичного, психологічного, соціального).

Отже, у межах особистісно зорієнтованого підходу дитину характеризують сукупності всіх її проявів слід урахувувати вікові, статеві особливості, індивідуальну історію життя тощо. Зміна суспільних пріоритетів, модернізація національної системи освіти на засадах особистісно орієнтованого підходу об'єктивують необхідність посилення уваги до створення у навчальних закладах сприятливих умов для розвитку самостійної, творчої, життєздатної людини з розвиненою самоповагою і почуттям самовартості. Усвідомлення необхідності пошуку нових підходів привело до розуміння того, що оцінка якості і розвивального потенціалу освітнього середовища дитини повинна бути першоосновою дій і взаємин педагогічної діяльності. Практичне вирішення завдань сучасної дошкільної освіти потребує ґрунтовної психолого-педагогічної основи для організації освітнього процесу та створення освітньо-розвивального середовища.

Загалом середовищем називають сукупність явищ, процесів, що здійснюють вплив на досліджуваний об'єкт; комплекс умов, які оточують людину і взаємодіють із нею як з організмом і з особистістю. Розрізняють зовнішнє і внутрішнє, предметне і соціальне середовище, а також ін. [3, с.7]

Проблема дослідження освітнього середовища визначається вітчизняними і зарубіжними вченими як одна з найважливіших педагогічних проблем. Аналіз педагогічної, психологічної літератури, педагогічної практики свідчить про інтерес до проблеми формування освітньо-розвивального середовища, що пов'язане з гуманізацією середовища (І. Песталоцці, Я. Корчак, В. Сухомлинський), інтеграцією впливу соціального середовища на розвиток особистості (Л. Буєва, С. Моложавий, С. Шацький), організацією цілісного виховного процесу в розвивальному середовищі (М. Монтесорі, Р. Штайнер, Р. Фахрутдінова); створенням комфортного середовища навчального закладу (О. Воробйова, Т. Лошакова).

Вплив освітнього середовища на актуалізацію духовно-творчого потенціалу особистості досліджували Ш. Амонашвілі, А. Анохін, Ю. Бродський; вплив культурного середовища – А. Трошева, Н. Романченко; освітнього – А. Воронін, С. Дерябо, В. Левін; навколишнього середовища – В. Афанасьєв, Г. Тараскіна.

Однак залишається недослідженим питання технологій формування освітньо-розвивального середовища, педагогічні умови, підготовки методів виховання до формування освітньо-розвивального середовища. З вирішенням цієї проблеми пов'язується можливість його педагогізації, зміни з метою посилення виховного впливу на особистість, оскільки навчання розглядається як перший крок до перетворення середовища сучасного дошкільного навчального закладу.

Метою статті є обґрунтування особливостей та умов формування освітньо-розвивального середовища дошкільних освітніх закладів.

У всіх гуманістичних теоріях та практиках дошкільного виховання минулих часів, як і сьогодні, проблема формування освітньо-розвивального середовища передбачала створення предметно-ігрового середовища. «Без відповідного середовища немає конструктивної діяльності дитини, – писала М. Монтесорі. – Оточення дитини – це не просто поєднання предметів для ігор або якогось їх застосування, оточення мусить мати цілісну форму (образ) і орієнтуватись на цілісне сприймання дитини, а не на суму його можливостей». Дитині не потрібне дороге середовище. Навпаки, в ньому має бути «визначена (окреслена) незавершеність, але не безформність» [9, с.6].

Видатний педагог однією з перших звернула увагу на проблему формування освітньо-розвивального середовища, вважала вільну самостійну діяльність у створеному педагогом просторово-предметному середовищі найважливішою передумовою розкриття дитиною

внутрішнього потенціалу. Тому, на її думку, завдання педагога полягає насамперед у наданні дитині засобів саморозвитку й ознайомленні її з правилами користування ними. Особливе місце у предметно-ігровому середовищі належало дидактичним, розвивальним матеріалам, які використовувалися цілеспрямовано та спонукали до роздумів. [9, 10].

Дослідники вважають, що приваблюють дітей, підказують їм творчі задуми, допомагають елементарно зорієнтуватися у ситуації вибору і формують прагнення до змістовної зайнятості такі елементи предметно-ігрового середовища, як: ігрове та фізкультурне обладнання, спортивний інвентар; матеріал для дитячої праці; приладдя та матеріал для ліплення, малювання, аплікації, конструювання, дизайну; атрибути для рухливих і творчих ігор. Названі елементи предметно-ігрового середовища ефективно реалізують таку функцію за умови зручного розміщення у доступних місцях, на достатніх площах групових приміщень, ігрових майданчиків і ділянок [8, с. 103].

Вивчаючи ігрову діяльність дітей у дошкільних закладах, В. Ясвін зазначає, що «предметно-ігрове середовище організується так, щоб кожна дитина мала можливість займатись улюбленою справою. Розміщення матеріалу згідно з зонами дозволяє дітям об'єднуватися в підгрупи за інтересами» [14, с. 216]. Дошкільнята мають можливість реалізувати свої знання про навколишній світ у різноманітних іграх, самостійно обираючи те, що їм для цього потрібне.

Як відомо, незаповнене і безбарвне предметно-ігрове середовище негативно впливає на дітей, гальмує розвиток особистості. Перенасичене предметне середовище так само погано впливає на психіку малят. І «тільки періодично поновлюване, варіативне, оптимально організоване предметно-ігрове середовище має розвивальний вплив, спонукає дитину до активної пізнавальної діяльності, позитивно впливає на її емоційну сферу, мобілізує процеси мислення» [9, с. 6].

Німецький вчений Р. Штайнер, засновник Вальдорфської педагогіки, мав дещо інший погляд на зміст та функцію предметного середовища, яке називав «фізичним». Педагог виступив проти готових іграшок – «продуманих та сфабрикованих інтелектуальною цивілізацією» [13, с. 46].

Фізичне розвивальне середовище передбачає такі умови, де б дитина вільно, в індивідуальному режимі реалізувала свої потреби в бігу, лазінні, стрибках тощо. Складається з добре обладнаної зали для фізкультурних занять, майданчика, басейну, фізкультурних зон у групах та на прогулянкових майданчиках.

Територія дошкільного закладу також є складовою розвивального простору. Доцільно виділити на території такі тематичні зони: екологічну (сад, город), де б діти могли займатися різними видами сільськогосподарської праці; архітектурно-ландшафтну; спортивно-ігрову; ігрову для моторних, дидактичних, конструктивних, сюжетно-рольових ігор тощо [10, с. 86].

Відносно новою для української педагогічної науки є проблема створення творчого освітньо-розвивального середовища в закладах дошкільної освіти, та її розробка здійснюється не на порожньому місці. На теперішній час набув поширення термін «освітнє середовище» (Є. Бондаревська, А. Лукіна, В. Веснін, І. Левицька, Л. Кепачевська, І. Улановська). У монографіях, дисертаціях та інших наукових працях висвітлено теоретичні концепції, класифікації, дефініції терміна «середовище» (В. Ясвін, С. Сергеев та ін.). Здійснено класифікацію освітніх середовищ. Категорію «освітньо-виховне середовище» вивчали Л. Буєва, Ю. Мануйлов, Л. Новикова, Н. Селиванова, В. Петрівський, І. Якиманська, В. Ясвін та інші, сутність понять «спосіб життя закладу освіти», «дух школи», «корпоративний дух школи», «організаційний клімат школи» (О. Гуменюк), «освітній простір», «виховна система» (В. Докучаєва, Л. Новикова, С. Савченко, В. Селиванова та ін.), «творче освітнє середовище» (В. Ясвін). І. Фурман, Б. Ельконін, А. Валицька називають розвивальне освітнє середовище шкільним середовищем, яке відтворює в змісті освітніх програм модель культури в процесах її історичного розвитку.

Отже, у теорії розглядаються, а на практиці реалізуються окремі й розрізнені компоненти освітньо-розвивального середовища та управління ним. Обґрунтування ж сутності освітньо-розвивального середовища дошкільного освітнього закладу, його моделювання й організація не було предметом спеціального вивчення, у наявних дослідженнях відсутній взаємозв'язок між

роллю середовища, розробкою адекватної моделі формування освітньо-розвивального середовища дитячого садка та становленням особистості дошкільників.

Розвиток дитини є складною єдністю внутрішніх змін її психічної діяльності (сприймання, пам'яті, мислення, волі та ін.) і форм її самореалізації (умінь, навичок тощо). Відбувається він у взаємодії усіх чинників, одним з яких є зовнішнє (освітнє і розвивальнє) середовище, в якому протікає педагогічний процес і яке є його важливою складовою частиною.

Дошкільний вік сензитивний і найбільш сприятливий для розвитку не тільки образного мислення, але й уяви – психічного процесу, що становить основу творчої діяльності. Одним з основних вимог розвитку творчої особистості дошкільника є широкий підхід до вирішення проблеми (творчість – стиль життя). «Дорослий повинен створювати всі умови для того, щоб дитина самостійно могла вести пошуково-дослідницьку діяльність, вирішувати різні питання по-своєму», – пише О. Кононко [7, с. 3].

Навчання, виховання, розвиток дитини повинні здійснюватися в атмосфері захищеності, психологічного комфорту. Це означає, що «оточення дитини має бути безпечним як щодо гігієни, умов життєдіяльності загалом, так і в морально-психологічному аспекті» [10, с. 59]. Передусім навколишнє середовище повинно відповідати структурі когнітивної (пізнавальної) сфери дитини, передбачати можливість вільного розвитку ігрової та інших видів її діяльності.

Результатами аналізу наукової літератури забезпечили можливість побудувати ієрархічну структуру освітньо-розвивального середовища як фактора виховного впливу на дитину (рис.1).

Середовище ми характеризуємо як складну систему матеріальних і духовних об'єктів діяльності дитини. Вона містить такі види освітньо-розвивального середовища: освітнє, виховнє, творчє, предметнє, розвивальнє, навколишнє, культурнє, освітньо-виховнє, предметно-ігровє, просторово-предметнє, фізично-розвивальнє, природно-розвивальнє, творчє освітньо-виховнє та розвивально-предметнє.

Освітньо-розвивальнє середовище – достатньо складний феномен. Його визначають як комплекс психолого-педагогічних, матеріально-технічних, санітарно-гігієнічних, ергономічних, естетичних умов, що забезпечують організацію життя дітей у дошкільному закладі. З іншого боку, освітнє середовище визначають як сферу дійсності, у межах якої відбувається трансляція соціокультурного досвіду і містяться складові такого розвитку її суб'єктів, унаслідок якого вони у змозі усвідомлено, самостійно і відповідально здійснювати перетворення педагогічної системи і самого себе. Отже, освітньо-розвивальнє середовище становить сферу життєдіяльності дитини, в якій здійснюється її цілеспрямований розвиток через оволодіння певним соціокультурним досвідом.

Основний нормативний документ, який визначає сучасні вимоги до змісту та обсягу дошкільної освіти в Україні, її пріоритети, – Базовий компонент дошкільної освіти [2]. Кроком на шляху до реорганізації та оновлення, відповідно до Закону України «Про дошкільну освіту», є Базова програма розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі» [1]. Програма орієнтує педагогів дошкільних закладів на оновлення освітньо-розвивального середовища відповідно до сфер та перспектив розвитку життєдіяльності дошкільників. Насичене та раціонально облаштоване предметно-ігровє та природнє розвивальнє середовище є місцем для ігор дітей й стимулом, спонуканням до певних самостійних занять.

Створення освітньо-розвивального середовища в дошкільних навчальних закладах є важливим напрямком реформи дошкільної освіти. Відомо, що основні підходи до здійснення реформи були сформовані ще в Концепції дошкільного виховання (1989). Особливе місце в Концепції займає розділ, присвячений створенню розвивального середовища. [10].

До освітньо-розвивального середовища ставляться певні вимоги. Це якісність, розвивальний характер та комфортність. Тому модель освітнього простору передбачає наявність базису середовища для всіх видів діяльності дитини; різноманітності елементів середовища; свободи вибору діяльності і переходу від однієї до іншої; гнучкості і відвертості у ставленні до діяльності і взаємодії як із боку дитини, так і з боку дорослого; «стимулювання свободи» і творчості.

Сучасні дослідники розкривають сутність також і предметного освітньо-розвивально середовища як «систему матеріальних об'єктів діяльності дитини, що функціонально моделює зміст її духовного і фізичного розвитку» [11, с. 63]. Збагачене середовище передбачає єдність соціальних і природних засобів забезпечення повноцінної життєдіяльності дитини. До них належать архітектурно-ландшафтні та природничо-екологічні об'єкти; художні студії; ігрові та

спортивні майданчики; конструктори; тематичні набори іграшок, посібників; аудіовізуальні та інформаційні засоби виховання і навчання. Зміст розвивального предметного середовища має задовольняти всі потреби щодо розвитку дитини та становлення її творчих здібностей. Кожний віковий період має свою специфіку.

Наприклад, у дітей середнього дошкільного віку потреба в русі надзвичайно велика, тому в групі слід виділити місце для спортивного куточка. Можна створити в кімнаті доріжку руху, де за допомогою модулів, картинок та знаків чи символів буде визначено, які рухи повинні виконувати діти. Середній вік – розквіт сюжетно-рольової гри. Діти цього віку вже можуть використовувати предмети-замінники, символи, які дають можливість вийти за рамки реальної предметної дії та відтворити загальний задум у ігровій формі, використовуючи інші предмети. Ця особливість відіграє важливу роль в інтелектуальному розвитку дитини, отже, бажано замість реальних предметів якомога більше пропонувати предмети-замінники; ігрове середовище необхідно наповнити дидактичними іграми. У старших вікових групах потрібно застосовувати різні освітні матеріали, які сприяють оволодінню читанням, математикою: друковані літери, слова, таблиці, книжки з крупним шрифтом, посібники з цифрами, настільно-друковані ігри з цифрами та літерами, ребуси, головоломки. Так само використовують матеріали, що стимулюють розвиток пізнавальної активності дітей. Обов'язково виділяється місце для дидактичних ігор математичного змісту причому таких, де б діти могли виявляти самостійність у виборі матеріалу. Не слід забувати і про предмети для дослідно-пошукової діяльності

Будь-яке середовище має забезпечувати розвиток творчих компонентів мислення дітей, створювати їм можливість вільно маніпулювати об'єктами, конструювати різні моделі бачення світу, вирішувати творчі завдання [4, с. 68].

Освітньо-розвивальне середовище має відповідати і віковим особливостям дітей. Загалом, як стверджує З. Береснева, воно визначається взаємозв'язком таких компонентів:

1) результат діяльності фахівців – художників, проєктувальників, конструкторів, майстрів-оздоблювачів (твори мистецтва, меблі, інструменти, предмети, вироби прикладного мистецтва, посібники, іграшки);

2) підсумок роботи персоналу дошкільного закладу і батьків з організації та оформлення побуту (облаштування зон, виставок, виготовлення посібників та іграшок-саморобок, декоративне оформлення кімнат до свят тощо);

3) участь дітей в оформленні інтер'єру під керівництвом вихователя [4, с. 64–65].

Усі елементи освітньо-розвивального середовища зосереджені забезпечувати і стимулювати вільний вибір і зміну видів діяльності дитини, створювати актуальні для неї і доступні для її розвитку проблемні ситуації. Для цього вони повинні бути інформативними, експресивними, втілювати в собі пізнавальну та емоційну новизну.

Повноцінне освітньо-розвивальне середовище передбачає єдність соціальних і природних засобів забезпечення життєдіяльності дитини. До них належать архітектурно-ландшафтні та природничо-екологічні об'єкти; художні студії; ігрові та спортивні майданчики; конструктори; тематичні набори іграшок, посібників; аудіовізуальні та інформаційні засоби виховання і навчання [8].

Сприятливе середовище повинно пробуджувати у дітей активність, давати їм можливість здійснювати різноманітні види діяльності. Разом з тим, воно ж повинно при необхідності гасити надзвичайну активність, давати можливість відпочити. Тому розвивальне середовище передбачає наявність місця для релаксації. Це може бути і «куточок усамітнення», і затишна кімната з м'якими меблями й іншими елементами, які сприяють відпочинку. Емоційний комфорт підтримується і за рахунок організації виставок дитячих робіт (малюнки, аплікація тощо). До участі у виставці слід залучати творчі роботи всіх дітей, незалежно від рівня виконання.

Важливим компонентом освітньо-розвивального середовища, сприятливим для виникнення та розвитку самостійної діяльності, є соціальне оточення, тобто наявність кола спілкування з дітьми та дорослими. Зауважимо, що основним суб'єктом освітнього процесу є дитина.

У роботі з дошкільниками триває пошук і забезпечення природовідповідних компонентів середовища, які б допомагали повноцінному становленню особистості. Основою освітньо-

розвивального середовища для становлення такої особистості є забезпечення доброзичливої атмосфери, де б дитині надавалося право на активність, довіру, помилку та доброзичливе ставлення. Дитина може розвиватися як представник людства і як його рівноправний член лише під впливом мовлення людей, які її оточують. Довірливі стосунки, особисті контакти з дорослими мають позитивний вплив на зміст і рівень позитивної діяльності дошкільників, оскільки в процесі такої діяльності поступово закладаються базові якості особистості (самостійність, відповідальність, креативність, самовладання, справедливість, розсудливість, людяність тощо), необхідні для самовиявлення і самореалізації дитини у її вільному бутті.

Отже, освітньо-розвивальне середовище для дитини є важливою умовою ефективної підготовки її до майбутнього самостійного життя. Воно має бути організоване так, аби спонукати дитину до виконання активних дій відповідно до її життєвого ритму, фізичних та психічних можливостей. Освітнє середовище дошкільного навчального закладу виконує, передусім важливу інтегративну функцію, з одного боку, і функцію формування певного рівня освіти і соціального замовлення на певній території. Освітній простір є чинником організації взаємодії особистості та інших суб'єктів освіти дошкільної установи, змістовним джерелом, базою і передумовою соціалізації індивіда. У процесі соціалізації індивід «черпає» з освітнього простору ресурси для формування і розвитку.

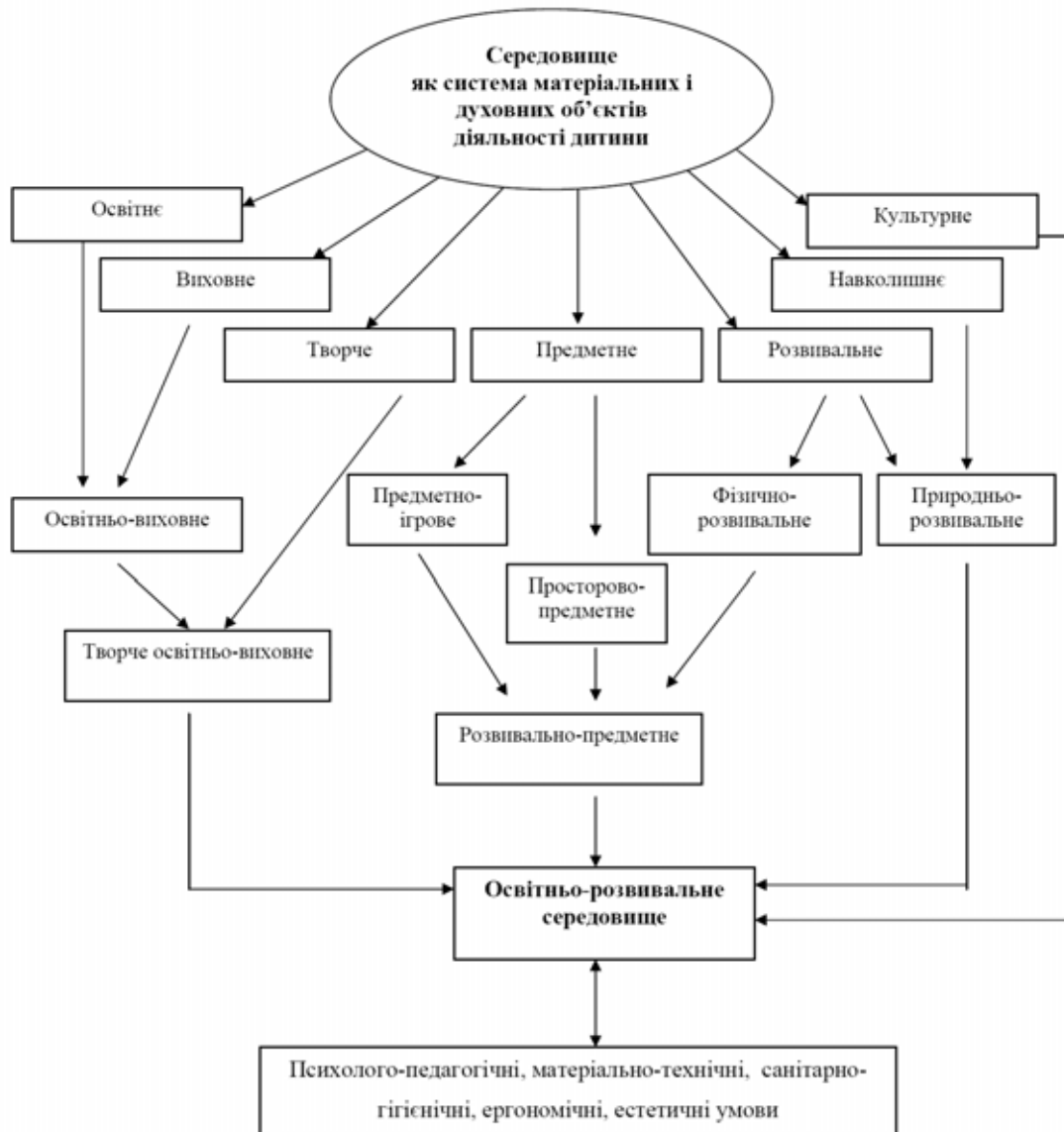

Рис. 1. Ієрархічна структура освітньо-розвивального середовища дошкільного навчального закладу.

Під час моделювання необхідних компонентів освітньо-розвивального середовища дошкільних освітніх закладів вважаємо за доцільне враховувати такі психологічні аспекти: а) факторами формування освітнього середовища виступають компоненти життєвого простору особистості як специфічного фізичного оточення, соціокультурних обставин, що визначають загальний уклад і ритм життєдіяльності; б) освітнє середовище повинно бути відкритою системою й забезпечувати діалогічність усіх контактів дитини; в) обов'язковим є створення простору повного вираження індивідуальних можливостей дошкільників.

Отже, створення освітньо-розвивального середовища у дошкільних освітніх закладах – багатоплановий процес, який є результатом думок, зусиль специфічних особливостей та дій адміністрації; батьків. Методика облаштування цього середовища потребує глибокого педагогічного дослідження.

Основними умовами формування освітнього розвивального середовища дошкільних освітніх закладів є: 1) створення умов для вільної самостійної діяльності дитини; 2) створення творчої комфортної взаємодії серед дошкільників, під час спілкування з вихователями, з батьками; 3) використання різних методів і засобів активізації діяльності, яка забезпечує особистісно-орієнтовний розвиток дитини; 4) раціональне облаштування предметно-ігрового

середовища; 5) забезпечення доброзичливої атмосфери, де б дитині надавалося право на активність, довіру, помилку.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробці методики формування освітньо-розвивального середовища дошкільних навчальних закладів, вивчені зарубіжного досвіду його організації

ЛІТЕРАТУРА:

1. Базова програма розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі» / Наук. кер. та заг. ред. О. Л. Кононко. – К.: Світич, 2009. – 162 с.
2. Базовий компонент дошкільної освіти в Україні // Дошкільне виховання. – 1999. – №1. – С. 6–38.
3. Беляев Г. Ю. Педагогическая характеристика образовательной среды в различных типах образовательных учреждений / Г. Ю. Беляев. – М.: ИЦКПС, 2000. – 288 с.
4. Береснева З. И. Организация образовательного пространства и развивающей среды в ДОУ / З.И. Береснева // Управление ДОУ. – 2006. – №6. – С. 60–70.
5. Иванов Д. В. Психолого-педагогические подходы к исследованию образовательной среды / Д. В. Иванов // Мир психологии. – 2006. – № 4 – С. 167–173.
6. Ковалев Г. А. Психическое развитие ребенка и жизненная среда / Г. А. Ковалев // Вопросы психологии. – 1993. – №1. – С. 14–23.
7. Кононко О. Запорука особистісного зростання дошкільника / О. Кононко // Дошкільне виховання. – 1999. – № 10. – С. 3–6.
8. Крутій К. Л. Освітній простір дошкільного навчального закладу: Монографія: У 2-х ч. – Ч. 1 / К.Л. Крутій. – К.: Освіта, 2009 – 302 с.
9. Кулюткин Ю. Тарасов С. Образовательная среда и развитие личности / Ю. Кулюткин, С. Тарасов // Новые знания. – 2001. – №1. – С. 6–7.
10. Петровский В.А. Построение развивающей среды в дошкольном учреждении / В. А. Петровский, Л. М. Кларина, Л. А. Смывина, Л. П. Стрелкова // Дошкольное образование в России / Под ред. Р. Б. Стеркиной. – М.: АСТ, 1996. – С. 57–90.
11. Психолого-педагогічні умови організації розвивального середовища в закладах освіти: Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. 6 - 7 травня 2010 р. – Херсон, 2010. – 368 с.
12. Слободчиков В. И. Образовательная среда: реализация целей образования в пространстве культуры /В. И. Слободчиков // Новые ценности образования: культурные модели школ. – Вып. 7. Инноватор Bennett Colledge. – М.: Смысл, 1997. – С. 34–52.
13. Ясвин В.А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию / В. А. Ясвин. – М.: Смысл, 2001. – 366 с.